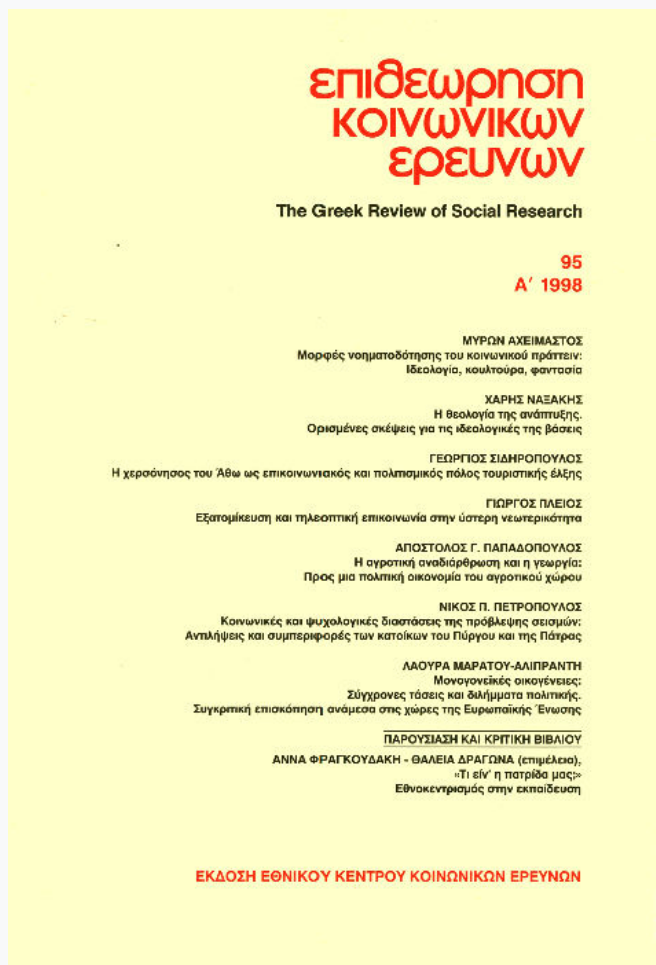

The Greek Review of Social Research

Vol 95 (1998)

95 A'

Άννα Φραγκουδάκη-Θάλεια Δραγώνα (επιμέλεια),
«Τι είν'η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην
εκπαίδευση

Στάθης Ν. Καλύβας

doi: [10.12681/grsr.727](https://doi.org/10.12681/grsr.727)

Copyright © 1998, Στάθης Ν. Καλύβας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καλύβας Σ. Ν. (1998). Άννα Φραγκουδάκη-Θάλεια Δραγώνα (επιμέλεια), «Τι είν'η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση. *The Greek Review of Social Research*, 95, 209–213. <https://doi.org/10.12681/grsr.727>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Από το τεύχος 91 του περιοδικού *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* εγκαινιάστηκε και ήδη καθιερώθηκε η στήλη **ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ**. Αναμένουμε τις προτάσεις και τη συνεργασία σας.

Άννα Φραγκουδάκη-Θάλεια Δραγώνα (επιμέλεια), 1997, «*Τι είν'η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Το βιβλίο αυτό διερευνά τους τρόπους με τους οποίους περιγράφονται και αξιολογούνται τα έθνη στο ελληνικό σχολείο. Η έρευνα συνδυάζει δύο βασικές εμπειρικές μεθόδους – το ερωτηματολόγιο και την ανάλυση περιεχομένου των σχολικών βιβλίων – καθώς και εργαλεία από τρεις κλάδους των κοινωνικών επιστημών: την κοινωνιολογία, την ιστορία και την ψυχολογία. Η πρώτη από τις δύο υποθέσεις εργασίας είναι πως η εικόνα των «εθνικών άλλων», έτσι όπως εμφανίζεται στα σχολικά εγχειρίδια και στο λόγο των εκπαιδευτικών, είναι «κατοπτική» της εικόνας του εθνικού εαυτού· η περιγραφή και αξιολόγηση της εθνικής ταυτότητας, μ' άλλα λόγια, έχει αποφασιστική σημασία για την περιγραφή και αξιολόγηση των εθνικών άλλων. Η δεύτερη υπόθεση είναι ότι ο εθνικός εαυτός γίνεται σήμερα αντιληπτός στην ελληνική κοινωνία σαν να βρίσκεται σε κατάσταση ανασφάλειας και αδυναμίας. Το σημαντικότερο συμπέρασμα της έρευνας αυτής, κατά τη γνώμη μου, είναι ότι το σχολείο καλλιεργεί συστηματικά την ξеноφοβία και την ανασφαλή εθνική

ταυτότητα μέσα από την προβολή μιας αντίληψης περί έθνους που ανήκει στο 19ο αιώνα: το έθνος υποτίθεται πως έχει πολιτισμικές ιδιότητες που παραμένουν αναλλοίωτες από την αρχαιότητα, θεωρείται, δηλαδή, μια οντότητα φυσική και υπερβατική, έξω από το χρόνο και την ιστορία· παρουσιάζεται ως απολύτως ομοιογενές, δεν υπόκειται σε επιρροές από το γεωγραφικό του περίγυρο, διακρίνεται από μίαν εγγενή ανωτερότητα σε σχέση όχι μόνο με τους γείτονές του αλλά και με την Ευρώπη, μίαν ανωτερότητα η οποία ακριβώς απορρέει από την καταγωγή του.

Οι αντιλήψεις αυτές (που χαρακτηρίζονται εθνοκεντρικές, αν και συχνά υπερβαίνουν ακόμα κι αυτόν τον αυστηρό χαρακτηρισμό) δεν καλλιεργούνται μόνο από τα σχολικά βιβλία. Αποτελούν επίσης τη βάση της ιδεολογίας των Ελλήνων εκπαιδευτικών. Μαζί με τη συγκεκριμένη αντίληψη περί έθνους, συναντάει κανείς και μια σειρά από παρόμοιες απόψεις και στάσεις: τη διαδεδομένη αίσθηση για την παρακμή της γλώσσας, την εξιδανίκευση του παρελθόντος, την

αμχανία απέναντι στο παρόν και το φόβο για το μέλλον, την ξενοφοβία και το ρατσισμό, καθώς και την αντιφατική στάση απέναντι στην Ευρώπη που αντιμετωπίζεται συγχρόνως ως ο ανώτερος σύγχρονος πολιτισμός αλλά και ως απειλή που ενέχει τον κίνδυνο να αλλοιώσει την ελληνική ιδιοσυστασία και να πλήξει τα ήθη της χώρας. Η αμφιθυμία αυτή συναντάται και στην εκτίμηση για τη σύγχρονη Ελλάδα και χαρακτηρίζεται συγχρόνως από αυτο-υπερημία και αυτο-υποτίμηση. Τα σχολικά βιβλία, ιδίως τα εγχειρίδια ιστορίας, καλλιεργούν την ιδέα της αδιάσπαστης και γραμμικής εθνικής συνέχειας, τη συστηματική αναφορά των πνευματικών επιτευγμάτων της Δύσης που είναι βασισμένα στην αρχαία Ελλάδα (ιδίως της αναγέννησης και του διαφωτισμού), την αδιαφορία για τις ιστορικές εξελίξεις σε γειτονικές (αλλά και πιο μακρινές) χώρες και την εν γένει υποτίμηση του «εθνικού άλλου».

Φαντάζομαι πως οι σχολικές αναμνήσεις των περισσότερων είναι αρκετά ζωντανές, ώστε η διαπίστωση των εθνοκεντρικών υπερβολών και του υπέρμετρου πατριωτισμού των σχολικών βιβλίων ιστορίας, που ξεπροβάλλει ανάγλυφα στην έρευνα αυτή, να μην συνοδεύεται από συναισθήματα έκπληξης. Παρ' όλα αυτά, η ανάληψη περιεχομένου των βιβλίων ιστορίας από την Άννα Φραγκουδάκη είναι πραγματικός καταπέλτης και ξεπερνάει κάθε φαντασία. Από την άλλη, τα εγχειρίδια γεωγραφίας και γλώσσας παρουσιάζουν συνθετότερη εικόνα. Ο εθνοκεντρισμός δεν εξαφανίζεται αλλά διαφοροποιείται και σε ορισμένες περιπτώσεις (όπως στο βιβλίο γλώσσας του Γυμνασίου) είναι

αισθητά μειωμένος. Παρ' ότι καλλιεργείται ένα αίσθημα εξωτερικής απειλής, υπάρχουν πυκνότερες αναφορές στους «εθνικούς άλλους» και μεγαλύτερη έμφαση στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Αν, λοιπόν, δεν εκπλήσσουν τα πορίσματα της έρευνας αυτής, δεν παύουν να είναι ιδιαίτερα ανησυχητικά, αφού τα σχολικά βιβλία, όχι μόνο αποτυπώνουν το βαθμό εθνοκεντρισμού του κάθε σχολικού συστήματος (και σε μεγάλο βαθμό της ίδιας της κοινωνίας), αλλά και τον αναπαράγουν συγχρόνως (μαζί με άλλους θεσμούς, όπως ο στρατός και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης). Έχει, λοιπόν, ιδιαίτερη σημασία το γεγονός πως τα στοιχεία που παρατίθενται στο βιβλίο δεν είναι απλές διατυπώσεις σχολίων και σκέψεων, όπως συνηθίζεται, αλλά πορίσματα συστηματικής εμπειρικής έρευνας. Το ότι η έκδοση αυτή αποτελεί δείγμα γενναιότητας μέσα στο φορτισμένο κλίμα που επικρατεί στη χώρα μας, αποτυπώνει και την έκταση του προβλήματος, τις ρίζες του οποίου διερευνά το βιβλίο.

Πέρα από την επισήμανση της σημασίας και της ποιότητας της έρευνας αυτής, είναι δυνατόν να διατυπωθούν ορισμένες μεθοδολογικές και θεωρητικές παρατηρήσεις. Κατ' αρχάς, οι ερευνητές ισχυρίζονται πως το γεγονός ότι η έρευνα έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της εθνικιστικής έξαρσης γύρω από το Μακεδονικό δεν επηρέασε «ουσιαστικά τον πυρήνα των αναπαραστάσεων περί εθνοκεντρισμού και εθνικισμού στην Ελλάδα» (σ. 214). Η διατύπωση είναι προσεκτική, αλλά είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς πως η ιδιαίτερα φορτισμένη εκείνη περίοδος δεν ενίσχυσε τις ακραίες τοποθετή-

σεις που διαπιστώνει η έρευνα, εισάγοντας δηλαδή κάποιο *ries*, το οποίο θα έρχοζε παραπέρα διερεύνησης. Η διατύπωση των υποθέσεων εργασίας είναι επίσης κάπως προβληματική, στο βαθμό που θυμίζει περισσότερο *ex ante* παραδοχές παρά υποθέσεις προς διερεύνηση. Έτσι, δεν εκπλήσσει το γεγονός πως η πρώτη «υπόθεση» (ότι «η εικόνα των εθνικών άλλων, έτσι όπως εμφανίζεται στα σχολικά εγχειρίδια και στο λόγο των εκπαιδευτικών, είναι κατοπτρική της εικόνας του εθνικού εαυτού») εμφανίζεται σε κάποιο άλλο σημείο του βιβλίου (σ. 29) ως παραδοχή («η έρευνα οργανώθηκε με βάση την παραδοχή ότι αναπαραστάσεις για τον εθνικό «άλλον» συγκροτούνται σε άμεση συνάρτηση με τις αναπαραστάσεις του εθνικού εαυτού»). Συγχρόνως, κάποιες ενδιαφέρουσες υποθέσεις, που θα μπορούσαν, αν όχι να αναλυθούν συστηματικά, τουλάχιστον να διερευνηθούν προκαταρκτικά, αγνοούνται. Μια τέτοια υπόθεση αφορά τις επιπτώσεις του εθνοκεντρισμού: θα περίμενε, δηλαδή, κανείς ότι ο ακραίος εθνοκεντρισμός, η ανασφάλεια και η ξενοφοβία που καλλιεργούνται στο ελληνικό σχολείο θα είχαν πολύ χειρότερες κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις απ' αυτές που φαίνεται να έχουν στην πράξη – ιδιαίτερα σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου ακραίες κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές (όπως η ανάπτυξη ανοιχτά ρατσιστικών ακροδεξιών κομμάτων) συμβαδίζουν με την καλλιέργεια στο σχολείο μιας πιο διεθνοτικής και ανεκτικής αντίληψης περί έθνους. Θα είχε, πιστεύω, ενδιαφέρον η διερεύνηση αυτής της, φαινομενικά τουλάχιστον, περιέργης συμπεριφοράς.

Ο τρόπος με τον οποίο αξιολογούνται και ερμηνεύονται από τους ερευνητές οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών στο ερωτηματολόγιο που τους υποβλήθηκε είναι σε ορισμένα σημεία αυστηρός, ίσως και δογματικός. Η αυστηρότητα αυτή δεν είναι χωρίς συνέπειες, καθώς φαίνεται πως οδηγεί σε κάποιες θεωρητικές παρερμηνείες. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τις απαντήσεις στην κλίμακα ομοιοτήτων/ανομοιοτήτων με άλλους λαούς υποκρύπτουν (αρνητική) αξιολόγηση των εκπαιδευτικών για τους λαούς αυτούς: από τη μια οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως «είμαστε Μεσόγειοι» και από την άλλη απορρίπτουν κάθε ομοιότητα με άλλους μεσογειακούς λαούς, όπως οι Άλβανοί. Όμως, το παρακάτω σχόλιο είναι προβληματικό: «αν θεωρήσουμε ότι ως μεσογειακός λαός οι Έλληνες στη νότια άκρη των Βαλκανίων πράγματι δεν μοιάζουμε με τους Γερμανούς, θα έπρεπε η ανομοιότητα αυτή να είναι μεγαλύτερη από την ανομοιότητα με τους Άλβανούς, ενώ κατά τη γνώμη των εκπαιδευτικών δεν είναι» (σ. 277). Το συμπέρασμα που προκύπτει κατά τους ερευνητές είναι πως η αντιφατικότητα της αξιολόγησης αυτής προέρχεται από ξενοφοβικά στερεότυπα ανωτερότητας/κατώτερότητας. Όμως, τόσο η αντιφατικότητα της αξιολόγησης όσο και η αρνητική της διάσταση δεν αποτελούν απαραίτητα και απόδειξη λειτουργίας τέτοιων ξενοφοβικών στερεοτύπων. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό η αντιφατικότητα της αξιολόγησης Γερμανών-Άλβανών να οφείλεται στη σύγχρονη χρήση πολλαπλών κριτηρίων από τους εκπαιδευτικούς: στη συγκεκριμένη περι-

πτωση, ενός γεωγραφικού/πολιτισμικού κριτηρίου (σε σχέση με τους Γερμανούς) και ενός κριτηρίου βασιζόμενου στα κοινωνικά συστήματα και στην οικονομική ανάπτυξη (σε σχέση με τους Αλβανούς). Απ' αυτή την άποψη, είναι λογικός (και δεν δείχνει ξενοφοβία) ο ισχυρισμός πως παρά τη γεωγραφική μας θέση μοιάζουμε περισσότερο με τους Γερμανούς απ' ό,τι με τους Αλβανούς. Μ' άλλα λόγια, το ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως δεν έχουμε ομοιότητες με τους γειτονικούς μας λαούς μπορεί μεν να τροφοδοτεί ξενοφοβικά αισθήματα, αλλά δεν έχει αναγκαστικά (ή μόνο) ξενοφοβική προέλευση, όπως πιστεύουν οι ερευνητές: η απομόνωση της Ελλάδας από τη βαλκανική ενδοχώρα που προκάλεσε ένας ψυχρός πόλεμος διάρκειας σαράντα χρόνων και πάνω και η παράλληλη διαφοροποίηση των κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων των χωρών αυτών πιστεύω πως κάλλιστα δικαιολογούν την αίσθηση ανομοιότητας που διαπιστώνουν οι εκπαιδευτικοί. Το ίδιο ισχύει και σχετικά με την αξιολόγηση των Πολωνών ως λιγότερο Ευρωπαίων, μια αξιολόγηση που μπορεί να εξηγηθεί από την πολιτική και κοινωνική διάσπαση της Ευρώπης που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Την κριτική της παρωχημένης αντίληψης περί έθνους που χαρακτηρίζει το εκπαιδευτικό μας σύστημα συνοδεύει σε κάποιες περιπτώσεις μια αρκετά μονοδιάστατη άποψη περί έθνους, ως δομημένου «με κριτήρια

ιεραρχικά, που επιτρέπουν την κυριαρχία κάποιων κοινωνικών ομάδων και τον αποκλεισμό κάποιων άλλων» (σ. 144). Μια τέτοια αντίληψη είναι, όμως, υπερβολικά μηχανιστική και, άρα, θεωρητικά προβληματική, καθώς παραβλέπει τη συχνά αμφίδρομη διαδικασία κατασκευής εθνικών (και άλλων) ταυτοτήτων, όπου κατώτερες ή περιφερειακές ομάδες *επιλέγουν* να συμμετάσχουν στη διαδικασία αυτή.¹ Η χρήση, επίσης, κάποιων στερεοτυπικών και παρωχημένων εκφράσεων, όπως ο χαρακτηρισμός μιας εφημερίδας ως «δημοκρατικής» (σ. 186), ανήκει, κατά τη γνώμη μου, περισσότερο στην πολεμική ρητορογραφία παρά στον επιστημονικό λόγο, τη στιγμή μάλιστα που συναντάται σ' ένα πλαίσιο όπου καταδικάζονται μύθοι και στερεότυπα!

Τέλος, η δομή του βιβλίου μου φάνηκε δυσλειτουργική για τον αναγνώστη. Πιο λειτουργική, πιστεύω, θα ήταν μια οργάνωση περιεχομένου που θα παρουσίαζε πρώτα την έρευνα και τα αποτελέσματά της και κατόπιν τις αναλύσεις και τα θεωρητικά σχόλια. Η συνειδητή προσπάθεια συνδυασμού εμπειρικής έρευνας και θεωρητικής διερεύνησης είναι ασυνήθιστη στον ελληνικό χώρο και γι' αυτό ιδιαίτερα αξιέπαινη. Δημιουργεί, όμως, δύο πρακτικά προβλήματα. Αφ' ενός, λόγω του κοινού (βασικού) αντικειμένου των επί μέρους κεφαλαίων, οδηγεί σε αραχτές επαναλήψεις που συμβάλλουν στον όγκο του βιβλίου (539 σελίδες), και αφ' ετέρου κάνει το βιβλίο πιο

1. Βλ., σχετικά, David Laitin, Carlota Solé, Stathis N. Kalyvas, «Language and the Construction of States: The Case of Catalonia in Spain», *Politics and Society*, March 1994, 22:1, 5-29.

δυσπρόσιτο στο ευρύ κοινό. Στο βαθμό που στόχος της έρευνας αυτής είναι και η έναρξη ενός σοβαρού δημόσιου διαλόγου για το θέμα του εθνοκεντρισμού στην εκπαίδευση, η ανάμιξη των πιο «δύσκολων» θεωρητικών αναλύσεων με τις εμπειρικές αναλύσεις ίσως να αποθαρρύνει αυτό το κοινό. Θα ήταν κρίμα κάτι τέτοιο, καθώς η έρευνα αυτή έχει τη δυνατότητα να προβληματίσει σοβαρά υπονομεύοντας πολλές κυρίαρχες αντι-

λήψεις. Ίσως κάποια «πιο βατή» επανέκδοση στο μέλλον να συνέβαλλε αποφασιστικά προς την κατεύθυνση αυτή και να έδινε στην πολύ αξιολογη αυτή δουλειά την πολιτική και κοινωνική βαρύτητα που πράγματι της αξίζει.

Στάθης Ν. Καλύβας
Επίκουρος Καθηγητής
Πολιτικής Επιστήμης
New York University